

PAWEŁ SWOBODA
Instytut Języka Polskiego
Polskiej Akademii Nauk
pawel.swoboda@ijp-pan.krakow.pl

DOI: <http://dx.doi.org/10.17651/ONOMAST.60.19>

Onomastica LX, 2016

PL ISSN 0078-4648

HYDRONIM SZYWRA — EFEKT POLSKO-NIEMIECKICH KONTAKTÓW JĘZYKOWYCH

Słowa tematyczne: hydronimia, toponimia, etymologia, adaptacje nazw niemieckich, Wielkopolska

Rzeka Szywra, nazywana współcześnie także Miłosławką, to lewobrzeżny dopływ Moskawy w dorzeczu Warty. Wypływa spod wzniesienia Krzywe Góry na północny zachód od wsi Krzywa Góra, przepływa przez miasto Miłosław i uchodzi na południe od Środy Wielkopolskiej. Na temat pochodzenia nazwy *Szywra* (i jej rzekomego wariantu *Szyrwa*) powstały różne hipotezy. Jej odizolowanie na gruncie polskim oraz skąpa dokumentacja źródłowa z pewnością nie ułatwiały zadania badaczom. Początkowo uznawano ją za niejasną, lecz zagadkowość połączona z egzotycznym brzmieniem powodowała, że próbowano się w niej dopatrywać reliktu odległej przeszłości językowej. Sprzyjał temu fakt, że mamy do czynienia z nazwą należącą do kategorii hydronimów, które uważane są powszechnie za nośnik archaizmów językowych sięgających nawet epoki przedślówiańskiej. Niestety, podejrzania, że nazwa *Szywra* lub *Szyrwa* (którą to postać część autorów uznawała za pierwotną) zalicza się do starszych warstw nazewnictwa, opierały się na błędnym datowaniu i interpretacji dziewiętnastowiecznych przekazów źródłowych. Jednocześnie część autorów skupiała się na europejskim kontekście hydronimicznym, zapominając, że warto najpierw wyczerpać możliwości interpretacyjne, jakie nasuwa kontekst lokalny.

Cele niniejszego artykułu są następujące: 1) krytyczny przegląd dotychczasowych stanowisk na temat pochodzenia nazwy *Szywra*||*Szyrwa* na podstawie pogłębionej analizy źródłowej; 2) przedstawienie skorygowanej, możliwie pełnej atestacji źródłowej i wykazanie prymarności postaci *Szywra* wobec formy *Szyrwa*; 3) zaproponowanie nowego objaśnienia etymologicznego nazwy rzeki, opartego na pierwotnej niemieckiej postaci *Schieferbach*, związanej z oronimem *Schiefer Berg* (< *schief* 'skośny, pochyły, krzywy'), dziś Krzywe Góry.

PRZEGLĄD DOTYCHCZASOWYCH STANOWISK

Nazwą *Szywra*||*Szyrwa* zajmowało się dotychczas kilkoro badaczy — poza S. Kozierowskim, który w swoich pracach poświęconych badaniom topografii Wielkopolski zestawił materiał źródłowy dotyczący nazw omawianego obiektu (Koz III 313; VIII 188, 228)¹, byli to: J. Rieger i E. Wolnicz-Pawłowska (1975), W. Oriol (Orel, 1989, 1997), Z. Babik (2001), J. Duma (2010) oraz I. Želëznjak (Želëznâk, 2014).

J. Rieger i E. Wolnicz-Pawłowska (1975, s. 160) w swoim opracowaniu, opierając się na materiale źródłowym z prac Kozierowskiego, podali dwie postaci nazwy: *Szywra* i *Szyrwa*. Nie rozstrzygając o tym, która z nich była pierwotna, uznali je za niejasne.

W. Oriol w dwóch artykułach poświęconych polskiej hydronimii (Orel, 1989, s. 117; 1997, s. 351–354) w dokumentacji „źródłowej” ograniczył się jedynie do podania nazw (bez datowania) za opracowaniem J. Riegera i E. Wolnicz-Pawłowskiej. Za formę podstawową uznał postać *Szyrwa*, która ma, jego zdaniem, dokładny odpowiednik w litewskim hydronimie *Širva* < przym. *širvas* ‘szary, siwy’, a zatem należy do nazw bałtyckich. Autor wspomina także o nazwie dopływu Szywry — *Czarnym Brodzie*, podejrzewając, że może to być słowiańska kalka nazwy, której podstawa wiązała się z ciemną barwą.

Rewizji wcześniejszych dociekań dokonał w swojej rozprawie dotyczącej najstarszej warstwy nazewniczej na ziemiach polskich Z. Babik (2001, s. 271). Pozwolę sobie przytoczyć dłuższy fragment jego opracowania, co ułatwi późniejsze odnośnienie się do niego:

Niestety, opinię tę [Oriola — P. S.] trzeba uznać za nieprawdopodobną w świetle krytyki źródłowej. Błędne rekonstrukcje zawinił w pierwszym rzędzie Rieger i Wolnicz-Pawłowska, którzy z nieznanymi względów pominęli cytowane przez Kozierowskiego (1916b, 313) nazwy *Ogród Szyrbiński* (<*Szyrbynsky*> (1423) TPy, f. 60; w Miłosławiu) i prawdopodobnie należące tu nazwisko *Szyrbiński* (<*Szibensky*> (1394) LG II, nr 1560); to ostatnie wskazuje na egzystowanie w przeszłości nieznaną skądinąd (?) nazwy miejscowej *Szyrba*. Fakty te po pierwsze dowodzą istnienia nazwy już w XIV w., po drugie dowodzą wtórności *-w-* względem *-b-*. Forma <*Szyrwa*>, zaświadczone raz tylko w dziewiętnastowiecznym wydaniu opisu Calliera (w in-

¹ Koz III 313: „Szywra, rz. l. d. Maskawy pod Miłosławiem. Op. r. 1846 rz. Szywra; rzadziej Szyrwa np. CPy. str. 161. Z postacią Szyrwa por. TPy. r. 1423 f. 60 v. ogród Szyrbynsky na Miłosławiu i nazw. Thomisl. Szirbensky LG II nr 1560 r. 1394. O formie Szywra nie umiem nic pewnego powiedzieć”.

Koz VIII 188: Krzywe Góry, wzg. i Szywra, rz. pod Miłosławiem, por. nm. Schiefe Berge w Lęborskiem. Balt. Stud. (NF) XX. 182–3 „Schiefe heissen sie wegen der Verwerfung u. kreuzweisen Lagerung der Schichten von Kies, Sand u. Mergel, aus denen sie aufgebaut sind”.

Koz VIII 228: „Szywra, rz. u Miłosławia dpl. Moskawy płynąca od Krzywych Gór; jeżeli to pierwotna *Szywra, por. rz. Sywerkę w Kijowskiem”.

nych miejscach źródła współczesna postać *Szywra*), winna być rozpatrywana jako szesnastowieczna postać przejściowa na drodze ku współczesnemu *Szywra*. Dołącza do tego argument z zakresu fonetyki, a mianowicie brak śladów oczekiwanej przy pierwotności formy **Szyrwa* ewolucji sonantycznego **-ɔr- > -er-*, czy wręcz zmiany *-y- > -e-* w pozycji przed *-r-*. Dokonała się ona w polskim, jak wiadomo, w XV–XVI w. Metateza w *Szywra* uchroniła *-i-* przed takim przekształceniem. Oriol nie przeprowadził żadnej analizy przekazów źródłowych, jaka mogłaby uwiarygodnić twierdzenie o zakładanym następstwie czasowym obu wariantów, zadowalając się niezobowiązującym „*po-vidimomu*”.

Nie znajduje zatem potwierdzenia w faktach hipoteza o skalkowaniu danej nazwy bałtyckiej w polskiej postaci *Czarny Bród* (oboczna nazwa tej rzeki) (Babik, 2001, s. 271).

Z. Babik uważa więc formę *Szyrwa* za prymarną wobec formy *Szywra*. W konkluzji swojego wywodu uznaje ją za niejasną i niepodzielną słowotwórczo na gruncie słowiańskim (w świetle dostępnego materiału apelatywnego i nazewniczego). Jako jedyną możliwą rekonstrukcję proponuje formę **Šir̥ba* na bazie niepoświadczonej nazwy miejscowej **Szyrba*.

J. Duma (2010, s. 144) również uznał nazwę za niejasną, dopuścił jednak możliwość jej pochodzenia od nazwy osobowej *Szywar* (Snazw IX 415), którą wiąże z wyrazami *szyć*, *szew*. Sugeruje to, że postać *Szyrwa* uznał za wtórną wobec *Szywra*.

I. Żeleznjak (Želēznāk, 2014, s. 169), która jako ostatnia zajmowała się omawianymi nazwami, za postać prymarną (za Oriolem) uznała formę *Szyrwa*, którą jako jedyną przytoczyła za opracowaniem J. Riegera i E. Wolnicz-Pawłowskiej. Posłużyła jej ona (a także litewska n. *Širva*) jako materiał porównawczy przy objaśnianiu kijowskiego mikrotoponimu *Širma* (*Ширма*), który uznała za derywat z suf. *-ma* od psł. **šir-* (< ie. **sir-*||**ser-*||**sor-* ‘płynąć’ albo ‘sierp, hak’).

Propozycję J. Dumy, by wywodzić nazwę *Szywra* od antroponimu *Szywar*, należy odrzucić, gdyż nie da się wyjaśnić procesu derywacyjnego w tym przypadku (poza zniekształceniem). W polskiej toponimii znane są genetywne nazwy dzierżawcze, które zwykle w wyniku elipsy członu utożsamiającego w nazwach zestawionych przybierają postać dopełniacza nazwy osobowej (Pospiszyl 1991: 76), oczekiwaną formą byłaby jednak **Szywara*, nie *Szywra*.

Nie ma też powodu, by nie zgodzić się z negatywną argumentacją Z. Babika wobec propozycji W. Oriola. Krytykowany przez niego brak analizy przekazów źródłowych, a także przytaczane argumenty z zakresu fonetyki przemawiają zdecydowanie na niekorzyść twierdzenia rosyjskiego onomasty o bałtyckiej proveniencji nazwy *Szyrwa*. To samo właściwie można odnieść do wywodu I. Żeleznjak, która poza sugestiami Oriola kierowała się głównie podobieństwem brzmieniowym do nazw ukraińskich.

Niestety, krytyczna analiza materiału źródłowego, której Z. Babik słusznie się domaga, stawia pod znakiem zapytania także proponowane przez niego rozwiązania etymologiczne. Pierwszy zarzut dotyczy samego datowania poszczególnych

zapisów, które wpłynęło na mylne przypisanie postaci *Szyrwa* szesnastowiecznej metryki. Zarówno Z. Babik, jak i J. Duma błędnie interpretują sformułowanie Kozierowskiego: „Op. r. 1846 rz. *Szywra*; rzadziej *Szyrwa* np. CPy. str. 161” (Koz III 313). J. Duma oba zapisy — *Szywra* i *Szyrwa* — potraktował jako kopie szesnastowiecznych zapisów pochodzące z 1846 r., a przynajmniej sugeruje to użyty przez niego styl datowania: „(16. J[a]h[undert]) 1846 *Szywra*, *Szyrwa*”. Z. Babik stosuje podobne datowanie (z zastrzeżeniem): „*Szyrwa*, *Szywra* (XVI w.?, 1846 r.)”. Mamy tu do czynienia z kilkoma nieścisłościami. Po pierwsze, wyrażenie „Op. r. 1846” odnosi się u Kozierowskiego do pracy L. A. Platerra „Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego” (KsP), wydanej i uzupełnionej w 1846 r. w Poznaniu przez J. N. Bobrowicza². Omawiany ciek określany jest tu tylko nazwą *Szywra*³ i należy ją traktować wyłącznie jako współczesną autorom „Opisania...” Zestawienie daty 1846 r. przez J. Dumę i Z. Babik z formą *Szyrwa* jest nieuprawnione, podobnie jak łączenie jej z rzekomymi zapisami szesnastowiecznymi. Sam Kozierowski zresztą wyraźnie oddzielił średnikiem zapis z tego źródła od pozostałych informacji.

Za nadinterpretację można również uznać traktowanie jako szesnastowiecznej formy *Szyrwa*, którą Kozierowski przytacza za E. Callierem: „rzadziej *Szyrwa* np. CPy. str. 161” (Koz III 313). Pod skrótem CPy. kryje się nie „dziewiętnastowieczne wydanie opisu Calliera”, jak chce Z. Babik, ale praca „Powiat pyzdrowski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny”, napisana przez E. Calliera (żyjącego w latach 1833–1893) i wydana w 1888 r. w Poznaniu⁴. Nie jest to także „opis powiatu w XVI w.”, jak z kolei chcą J. Rieger i E. Wolnicz-Pawłowska (1975, s. 160). Nieco myląca data w tytule to jedynie cezura czasowa, którą przyjął Callier — opisuje on bowiem miejscowości, które w XVI w. już istniały, ale przedmiotem opisu historyczno-geograficznego są różne fakty od średniowiecza po XIX w., przy czym zapisy źródłowe (bez datowania) przytaczane są tylko w odniesieniu do nazw miej-

² Stanowi ono poszerzone i uzupełnione przez J. N. Bobrowicza wydanie opracowania „Opisania jeograficzno-historyczno-statystycznego województwa poznańskiego przez L[udwika] P[latera]” (Paryż 1841). Pierwotne wydanie tego dzieła nie zawiera jednak informacji o powiecie wrzesińskim, w którym płynie *Szywra*.

³ „Maskawa [...] Za Olendrami Czarnockimi przyjmuje rzeczkę *Szywrę* od Winogury i Murzynowa leśnego idącą” (s. 17); „*Szywra* wytryska w powiecie Wrzesińskim z jeziora w lesie Kaczanowskim” (s. 20); „Rzek mniejszych cztery: Lutynia, Września, *Szywra* i Struga” (s. 392); „*Miłosław* nad rzeką *Szywrą*” (s. 394).

⁴ Praca ta mogła powstać najwcześniej po 1864 r. Według „Polskiego słownika biograficznego” E. Callier działalność wydawniczą, publicystyczną i naukową rozpoczął dopiero kilka lat po powstaniu styczniowym, w którym był jednym z dowódców. Pierwsza jego publikacja (poświęcona właśnie powstaniu) ukazała się w 1866 r. Prace krajoznawcze i historyczno-geograficzne stworzył w większości dopiero po 1876 r. (Fidler, 1937, s. 191–192).

scowych, a nazwa rzeki pojawia się tu wyłącznie w celu określenia lokalizacji poszczególnych miejscowości. Warto też zauważyć, że u Calliera pojawia się w pierwszej kolejności nazwa *Szywra* („Miłosław, [...] miasto nad *Szywrą*” CPy 162)⁵. Dopiero w dalszej części poświęconej Miłosławiowi, na 165 s., znajdujemy zdanie, w którym występuje postać *Szyrwa*: „Miasteczko w Ks. poznańskim, pow. wrzesińskim, nad rzeczką *Szyrwą*, uchodzącą do Warty”. Gdy jednak zajrzemy do tej książki, przekonamy się, że przytoczony fragment nie pochodzi z XVI w., jak sądzą Z. Babik i J. Duma, ale jest to zacytowany przez E. Calliera fragment artykułu z „Tygodnika Ilustrowanego” ([b.a.], 1865, s. 1). Dotarłem do wspomnianego numeru „Tygodnika” i stwierdziłem, że omawiany ciek rzeczywiście nosi tam nazwę *Szyrwa*. Nieuprawnione jest jednak traktowanie zarówno n. *Szywra* (użytej przez Calliera w 1888 r.), jak i *Szyrwa* (użytej w „Tygodniku Ilustrowanym” z 1865 r.) jako form szesnastowiecznych ani nawet najwcześniej odnotowanych. Sam Callier nie komentuje pochodzącej z cytatu informacji o nazwie *Szyrwa*, lecz w swoim szkicu używa wyłącznie nazwy *Szywra* (s. XIII, 17, 20, 193, 392, 394), a jako autor „wielkopolskich” haseł w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” (SG) w haśle *Szywra* (SG XII 132) nie wspomina nic o wariantach nazwy. Również w hasłach innych autorów SG, gdzie mowa jest o omawianym cieku, nie pojawia się forma *Szyrwa*, o czym piszę w dalszej części artykułu.

Wątpliwości budzi także odczytanie przez Z. Babika jako *Szyrbiński* zapisu nazwy osobowej <*Szirbensky*>, który S. Kozierowski przytacza za Lekszyckim⁶. Z. Babik uznaje go za dowód na istnienie w XIV w. nazwy miejscowej **Szyrba*, która miała stać się podstawą hydronimu *Szyrwa*. Tymczasem w suplemencie do „Słownika staropolskich nazw osobowych” podobny zapis <*Szyrbinsky*>, pochodzący z wielkopolskich rot sądowych z tego samego okresu⁷, odczytuje się jako *Szczyrbiński* (SSNO VII 252) i wywodzi od n. m. *Szczerbin* (woj. wielkopolskie, gm. Łobżenica), dawniej też *Szczyrbino* (SEMot III 193), a nie od n. m. **Szyrba*, co postuluje Z. Babik. Wynika to zapewne stąd, iż w kartotece słownika „Nazwy miejscowe Polski”, z której badacz korzystał (Babik, 2001, s. 10), metryka nazwy *Szczerbin* sięgała tylko XV w. (de *Szczyrbino* 1453), miejscowość ta jednak, jak się okazuje była notowana już wcześniej⁸.

⁵ Praca S. Kozierowskiego zawiera zresztą błąd, gdyż na stronie 161 CPy, którą wskazał jako miejsce wystąpienia n. *Szyrwa*, w ogóle nie ma mowy o omawianym obiekcie.

⁶ W oryginale: *Thomislaus Szirbensky* (1394 LG II 213, nr 1560; dokument dotyczy miasta Kościan w Wielkopolsce).

⁷ W oryginale: *Paulus Szyrbinski* (1398 RWlkp V 299, nr 45).

⁸ Występujące również u Lekszyckiego zniekształcone czternastowieczne zapisy <*Szcrebin*>, <*Screbin*> (Przibisslao de *Szcrebin* ... in summis terminis hereditatem *Screbin* 1393 LG I 185, nr 1690, 1692, 1696) odnoszą się według historyków właśnie do Szczerbina (zob. SHGPn II 583).

Podsumowując powyższe uwagi, należy jeszcze raz podkreślić, że zarówno zapis *Szywra*, jak i *Szyrwa* w świetle materiału źródłowego pochodzi nie z XVI, ale z XIX w., zaś rekonstrukcja rzekomej nazwy miejscowej **Szyrba* opiera się na wątpliwej lekcji jednostkowego zapisu antroponimu <*Szirbensky*>.

O PIERWOTNOŚCI POSTACI SZYWRA WOBEC SZYRWA

Przedstawione fakty spowodowały, że dokumentacja źródłowa nazwy omawianego cieku musiała ulec uzupełnieniu i istotnej korekcie. Po dokonaniu kwerendy dostępnych mi materiałów sporządziłem następujące chronologiczne zestawienie zapisów omawianego cieku (w wyborze)⁹, wśród których znalazła się także nienotowana wcześniej nazwa *Schieferbach*: rzeczkę *Szywrę*, *Szywra*, nad rzeką *Szywrą* 1846 KsP XIII, 17, 20, 193, 392, 394; nad rzeczką *Szyrwą* 1865 Tygodnik Ilustrowany nr 321, t. XII, s. 1; *Schieferbach* 1872 Wykaz..., s. 174; *Szywra* 1883 Kopernicki 13; Krzywa góra... nad *Szywrą* 1883 SG IV 800; dopływa do Maskawy rzeczka *Szywra* 1885 SG VI 163; Miłosław... nad strumykiem *Szywrą* 1885 SG VI 439; nad *Szywrą* 1888 CPy 163; *Miloslawer Fliess* 1888 MpMbl(3870); *Szywra* 1892 SG XII 132; *Miloslawer Fließ*, das an den Schiefen Bergen bei Grabowo entspringt 1896 OS II 202; *Der Schieferbach* 1905 Ellerholz i in., s. 214; rzeczka *Szywra*, dziś „*Miłosławką*”, a po niemiecku „*Miloslawer Fliess*” zwaną; na rzeczce *Szywrze*, dziś *Miłosławką* zwanej 1910 Skoraczewski 8, 169; dolinę *Szyrwy*... *Szyrwa* 1931 Stasiewski 21–22; *Miłosławką* 1935 MpWIG(40–25); *Szywra* 1949 SPDO; *Szywra*, *Kanał Miłosławski*, *Miłosławką* 1963–75 UNp; nad *Miłosławką* (zwaną również *Szywrą*) 1997 Kucharski, *Miłosław...*, s. 13; *Szywra*, -y 2006 HPol I 288.

Jak wynika ze zgromadzonego materiału, pierwsze zapisy dotyczące nazwy omawianego obiektu pochodzą z opracowania Platera/Bobrowicza z 1846 r. (KsP) i zawierają formę *Szywra*¹⁰. Występuje ona także w SG, zarówno w haśłach E. Calliera (podpisywanych inicjałami E. Cal.), jak i M. Studniarskiego (M. St.). Nazwy *Szywra* używa także Walery Kopernicki (1883) w tekście objaśniającym do mapy hydrograficznej dawnej Słowiańszczyzny, wspomnia-

⁹ Pomijam tu opracowania wtórne, jak prace S. Kozierowskiego, w których przywoływał zapisy z innych źródeł, Hydronimię Odry (HO), czy też przedruki artykułów, o których mowa w dalszej części tekstu. Pełna dokumentacja źródłowa dotycząca nazwy omawianego obiektu została zamieszczona w haśle *Szywra* w „Elektronicznym słowniku hydronimów Polski” (<http://eshp.ijp-pan.krakow.pl>).

¹⁰ W żadnym z dostępnych źródeł, na których bazowało opracowanie Platera i Bobrowicza (KsP 573–576), nie pojawia się informacja o nazwie omawianego cieku, należy zatem przyjąć, że to tam użyto nazwy *Szywra* po raz pierwszy.

ny już E. Callier (1888), a także F. Skoraczewski w „Materiałach do historii Miłosławia” (1910), które zostały później przedrukowane jako cykl artykułów w „Orędowniku Wrzesińskim”¹¹.

Forma *Szyrwa* pojawia się natomiast po raz pierwszy w anonimowym artykule poświęconym Miłosławiowi, opublikowanym w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1865 r., a więc prawie 20 lat później niż *Szywra*. Kolejny raz nazwa *Szyrwa* pojawia się dopiero w 1931 r. w jednym z artykułów J. Stasiewskiego (1931, s. 21). Tekst J. Stasiewskiego został przedrukowany pod tym samym tytułem właściwie w niezmienionej formie (jedynie w krótszych fragmentach) na łamach „Orędownika Wrzesińskiego” w 1936 r.¹² Z rękopisu tekstu J. Stasiewskiego przygotowanego do druku w „Wiciach” pochodzi też nazwa *Szyrwa* użyta w tekście J. Szymańskiego, stanowiącym część wstępu do pracy zbiorowej „Września — jej ziemia i mieszkańcy”, co autor odnotował w przypisie (Szymański, [1932], s. IX). Warto też wspomnieć, że J. Stasiewski był jednym z redaktorów tej pracy.

Przytoczone informacje dowodzą przede wszystkim tego, że pierwszą odnotowaną formą była *Szywra*, a nie *Szyrwa*. Ponadto *Szywra* pojawia się częściej (u pięciu autorów: L. Platera, W. Kopernickiego, E. Calliera, M. Studniarskiego i F. Skoraczewskiego) niż *Szyrwa* (tylko u dwóch autorów: J. Stasiewskiego i anonimowego publicysty z „Tygodnika Ilustrowanego”¹³), o czym wspominał już S. Kozierowski. Formy te nigdy nie wystąpiły jednocześnie (nie licząc pracy Calliera, który jednak tylko cytował opis z „Tygodnika Ilustrowanego”). W opracowaniach opublikowanych po 1945 r. występuje już wyłącznie postać *Szywra* (oczywiście obok nazwy *Miłosławka*).

Za prymarnością formy *Szywra* wobec *Szyrwa* przemawia w końcu niemiecka nazwa złożona *Schieferbach*. Choć odnotowana później, bo w 1872 r., to właśnie ona stanowiła jej źródło, czego postaram się dowieść w dalszej części artykułu. W tym miejscu ograniczę się jedynie do odnotowania faktu, że w pierwszym członie tej nazwy spółgłoska wargowo-zębowa *f* występuje przed *r*, podobnie jak w nazwie *Szywra*.

Podsumowując, należy stwierdzić, że forma *Szyrwa*, którą większość badaczy traktowała jako pierwotną w stosunku do formy *Szywra*, jest efektem zniekształcenia, które zostało utrwalone m.in. w pracach Kozierowskiego, a za nim w HO.

¹¹ O Szywrze zob. nr 26, 1922 r., s. 1.

¹² O Szyrwie zob. nr 51, s. 3, oraz nr 55, s. 3.

¹³ Nie biorę tu pod uwagę J. Szymańskiego, który oparł się na tekście J. Stasiewskiego.

SZYWRA — ADAPTACJA NIEMIECKIEJ NAZWY SCHIEFERBACH

Omawiany obiekt, poza nazwami *Szywra*, jej zniekształconą postacią *Szyrwa* i nazwą *Miłostawka*, miał także nazwy niemieckie: *Miloslawer Fliess* oraz *Schieferbach*. To ostatnie określenie pojawia się w 1872 r. w krótkim opisie powiatu wrzesińskiego w „Wykazie alfabetycznym wszystkich posiadłości ziemskich w W. Księstwie Poznańskim”, gdzie mowa jest o dopływach Warty: „die Warthe, welche links die Lutynia mit der Labanka und die Prosna auf der Ostgrenze, rechts die Struga, Wrzesnia und den Schieferbach aufnimmt” (Wykaz 174).

W opracowaniu „Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche” omawiany ciek został z kolei uznany za dopływ Cybiny: „Der Schieferbach, ein Nebenfluss der Cybina [sic!], hat seine Quelle zwischen Neudorf und Gozdowo, er fließt in westlicher Richtung an der Stadt Miloslaw vorüber” (Ellerholz i in., 1905, s. 214)¹⁴.

Opis lokalizacji nie pozostawia jednak wątpliwości, że chodzi o Szywre. Warto zwrócić uwagę na to, że poza nazwą *Schieferbach* wymienione tam cieki mają nazwy polskie (czasem jedynie dostosowane do niemieckiej fonetyki). Oprócz ugruntowanej niem. n. *Warthe* (Warta) są to: *Lutynia*, *Labanka* (dziś Lubianka), *Prosna*, *Struga*, później *Struga-Bach*, *Wrzesnia*, później *Wreschnitza* (Wrześnica) i *Cybina*. Gdyby nazwa *Schieferbach* stanowiła adaptację polskiej nazwy *Szywra*, byłoby to zjawisko wyraźnie odbiegające od pozostałych przykładów. O tym, że nazwa *Schieferbach* musiała funkcjonować wcześniej, a więc mogła stanowić podstawę polskiej adaptacji *Szywra*, świadczy jednak co innego, mianowicie: dużo wcześniej poświadczona nazwa terenowa, która ją motywowała.

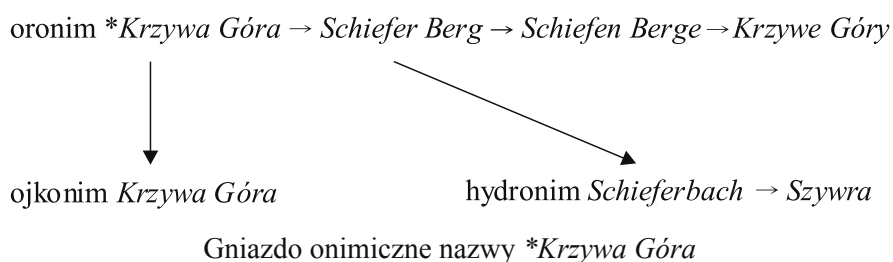
Wszyscy przywołani wcześniej badacze, pomimo że wskazywali na pracę S. Kozierowskiego z 1939 r. (Koz VIII 188), zignorowali pewne jego bardzo lakoniczne spostrzeżenie, stanowiące jednak istotną wskazówkę co do interpretacji nazwy *Szywra*. W uzupełnieniach do swoich badań nazw topograficznych Wielkopolski autor (Koz VIII 188) zestawia ją z oronimem *Krzywe Góry*, sugerując, że nazwy te mogą mieć jakiś związek (odsyła przy okazji do niemieckiej nazwy terenowej *Schiefe Berge* na Pomorzu) z pierwszym członem od przymiotnika *schief* ‘skośny, pochyły, krzywy’¹⁵. Domyślał się, że obie nazwy mogą mieć podstawę o takim samym znaczeniu, ale nie podjął próby objaśnienia tego związku. Jego intuicja okazała się jednak trafna. Otóż znajdujące się na północny wschód od wsi Krzywa Góra wzniesienie *Krzywe Góry* (też *Miłostawskie Góry*), spod którego wypływa Szywra, nosiło istotnie niemiecką nazwę *Schiefer Berg*

¹⁴ W wolnym tłumaczeniu: „Schieferbach, dopływ Cybiny, ma źródła między Neudorf [pol. Nowa Wieś, dziś Nowa Wieś Królewska] a Gazdowem, płynie w kierunku zachodnim obok miasta Miłostaw”.

¹⁵ Por. przypis 1.

(niem. *Berg* ‘góra’), o czym z niewiadomego powodu Kozierowski nie wspomina. Atestacja źródłowa oronimu *Krzywe Góry* przedstawia się następująco: *Schiefer B.* ok. 1845 MpRey nr 96, *Die schiefen Berge* ok. 1893 KDR nr 302; *Krzywe Góry, Miłostawskie Góry* 1935 MpWIG(40–25, 39–25); *Krzywe Góry* 1977 Mp-25(423.42).

Oronim ten stanowił podstawę motywacyjną hydronimu *Schieferbach*. Ma też związek z nazwą wsi *Krzywa Góra*, której metryka sięga XIV w.¹⁶ i która odnosi się właśnie do ukształtowania terenu, prawdopodobnie została zresztą ponowiona z dawnej postaci oronimu **Krzywa Góra*. Schemat derywacji w obrębie gniazda onimicznego **Krzywa Góra* przedstawiono poniżej:

Najstarszym dostępnym zapisem oronimu jest oznaczona na mapie Reymanna z ok. 1845 r. singularna postać *Schiefer B[erg]* (końcówka *-er* dodana do nieopreżonego rodzajnikiem przymiotnika *schief*, określającego rzeczownik rodzaju męskiego *der Berg* ‘góra’)¹⁷ i to właśnie w niej należy upatrywać podstawy hydronimu *Schieferbach* oraz — pośrednio — *Szywra*¹⁸. Jest bowiem częstym zjawiskiem w niemieckiej toponimii obecnego obszaru zachodniej Polski istnienie par nazw mających identyczne człony wyróżniające, które odnoszą się do nazwy wzniesienia i wypływającego z jego zbocza ciek, por. nazwy z obszaru Sudetów Wschodnich: *Platzen Berg* : *Platzen Graben* (dziś góra Płaska i potok Płacznik w Górach Bialskich), *Kahle Berg* : *Kahle Wasser* (dziś góra Gołota i Domaszkowski Potok w Masywie Śnieżnika), *Mahl Berg* : *Mahl Bach* (dziś wzgórze Maliniec i potok Mohła na granicy polsko-czeskiej w Górach

¹⁶ Por. in *Krzywagóra* (1360)XVI NMPol V 410.

¹⁷ Nazwa *Schiefer Berg* uległa później pluralizacji i zyskała formę *Die schiefen Berge*, stąd późniejsza polska postać *Krzywe Góry*.

¹⁸ Co ciekawe, napis *Schiefer B.* został na mapie naniesiony w taki sposób, że bardzo łatwo uznać go za nazwę rzeki — skrót *B.* w niemieckiej kartografii może bowiem oznaczać zarówno *Bach* ‘potok, strumień’, jak i *Berg* ‘góra’. W odróżnieniu od nowszych niemieckich map topograficznych, na których nazwy obiektów różnego typu miały odmienną typografię, mapy Reymanna były w tej kwestii niekonsekwentne. Nie ma jednak powodu, by sądzić, że L. Plater (lub J. N. Bobrowicz) błędnie skojarzył zapis oronimu z hydronimem, gdyż, jak wynika ze spisu wyzyskanych przez niego źródeł kartograficznych (KsP 575–576), nie korzystał on akurat z mapy specjalnej Reymanna.

Opawskich), *Vogel Berg* : *Vogel Fliess* (dziś Ptasia Góra i potok Ptasznik w Górach Bystrzyckich), *Lätzel Berg* : *Letzelfloß* (dziś góra Rykowisko i ciek bez nazwy w Masywie Śnieżnika).

Pozostaje jeszcze wyjaśnić, w jaki sposób doszło do adaptacji niemieckiej nazwy dwuczłonowej *Schieferbach* do polskiej postaci *Szywra*. Możemy założyć następującą sekwencję zmian: *Schieferbach* → **Szywer-bach* → *Szywra*, na którą składało się kilka czynników. Substytucja nagłosowego *Schie-* jako *Szy-*wynika z regularnej adaptacji *ie* |i| > *y* po spółgłoskach twardych i stwardniałych (Czopek-Kopciuch, 1995, s. 208–209). Wystąpienie *w* |v| w polskiej nazwie tłumaczy się udźwięcznianiem niem. *f* w pozycji interwokalicznej, co potwierdzają przykłady adaptacji niemieckich ojkonimów w polszczyźnie (s. 52). Wraz z elipsą członu strukturalnego *-bach* nastąpiła zmiana rodzaju nazwy na żeński, dominujący wśród hydronimów, przez dostosowanie do rodzaju gramatycznego terminu hydrograficznego *rzeka*. Zanik *e* (*Szywra*, nie *Szywera*) daje się wyjaśnić na gruncie morfonologicznym. Zwłaszcza w nowszych zapożyczeniach z niemieckiego mamy bowiem do czynienia z alternacją *e* : \emptyset , np. w formach przypadku zależnego, por. *frajter* : *frajtra*, *kuter* : *kutra*, *szyper* : *szypra*, *junkier* : *junkra*, co D. Buttler (1988, s. 56) zalicza do adaptacyjnych zmian drugiego stopnia, służących ściślejшему upodobnieniu pod względem formy do wyrazów rodzimych. Podobne mechanizmy adaptacyjne możemy zaobserwować na przykładzie nazwy rzeki *Parpla* < niem. *Parpel Fliess* (Rieger, Wolnicz-Pawłowska, 1975, s. 111). Mniej prawdopodobny wydaje się wpływ formy dopełniacza n. **Szywer* — **Szywra*, choć nie można go wykluczać.

PODSUMOWANIE

Przedstawione w artykule informacje dowodzą, że nazwa *Szywra* należy raczej do nowszej warstwy nazewniczej i jest po prostu jednym z efektów polsko-niemieckich kontaktów językowych, które w Wielkopolsce nie powinny budzić zdziwienia. Żeby jednak rozwiać ewentualne wątpliwości, przytoczę jeszcze na koniec garść danych dotyczących podłoża tych kontaktów na interesującym nas obszarze. W cytowanym już wcześniej dziele Platerra i Bobrowicza z 1846 r. znajdujemy informacje o przynależności etnicznej i językowej¹⁹ mieszkańców Wielkopolski. W 1824 r., poza najliczniej reprezentowanymi Polakami, Niemcy stanowili około 27% ludności dawnego Księstwa Poznańskiego, a w 1837 r. —

¹⁹ Autorzy utożsamiali przynależność językową i etniczną, o czym świadczy zestawienie danych o narodowości w podrozdziale zatytułowanym „Podział na ród i języki” (KsP 70–84), osobno natomiast zestawili informacje o wyznaniu (KsP 69–70).

około 28%; niewielki odsetek stanowili też Żydzi (KsP 71). W miastach stosunek ten był nieco bardziej zrównoważony, choć we wschodniej części Księstwa, zwłaszcza w powiatach włączonych do Prus później, Polacy nadal stanowili większość mieszczaństwa. Nieco bardziej szczegółowe informacje, które są dla nas interesujące w kontekście pochodzenia nazwy *Szywra*, dotyczą struktury etnicznej i językowej powiatu wrzesińskiego, w którym rzeka ta płynie. L. Plater i J. N. Bobrowicz podają za P. Schlottheimem, że w 1839 r. „Ludność Polska [wynosiła] głów 27 966; obca 2583; żydowska 2455. Mówiących tylko językiem narodowym 28 795, niemieckim 296, obu językami 5 923” (KsP 391). Szczególnie interesująca jest ta ostatnia informacja, świadczy bowiem o tym, że dwujęzyczność niemiecko-polska dotyczyła około 17% mieszkańców powiatu wrzesińskiego. Można zatem przypuszczać, że niemieckie nazewnictwo było znane i istniały warunki do tego, by nazwy mogły przenikać z jednego rejestru językowego do drugiego.

LITERATURA

- [b.a.]. (1865). Miłosław. Tygodnik Ilustrowany, 12, nr 321 (18 XI), s. 1–2.
- B a b i k, Z. (2001). Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich. W granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Kraków: TAIWPN Universitas.
- B u t t l e r, D. (1988). Zmienność formalna i znaczeniowa dziewiętnastowiecznych zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie. Przegląd Humanistyczny, 1/2, s. 51–67.
- CPy — E. Callier (1888). Powiat pyzdrowski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny. Poznań: czcionkami i w komisie W. Simona.
- C z o p e k - K o p c i u c h, B. (1995). Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim. Kraków: IJP PAN.
- D u m a, J. (2010). Nazwy wodne w dorzeczu Warty od Prosnicy po ujście do Odry (z wyłączeniem dorzecza Noteci). T. 1: Nazwy rzek. Warszawa: Wyd. DiG.
- Elektryczny słownik hydronimów Polski, <http://eshp.ijp-pan.krakow.pl>
- E l l e r h o l z, P. i i n. (1905). Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reich. I. Das Koenigreich Preussen. Bd. 7: Provinz Posen. Berlin: Nicolaische Verlags-Buchhandlung.
- F i d l e r, W. (1937). Callier Edmund (1833–1893). W: Polski słownik biograficzny. T. 3. Kraków: PAU–Wrocław: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, s. 191–192.
- HO — Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym. Red. H. Borek. Opole: Instytut Śląski, 1983.
- KDR — Karte des Deutschen Reiches. Niemieckie mapy topograficzne w skali 1 : 100 000. [1893]. Dostępne w serwisie Mapster (Archiwum Map Zachodniej Polski), <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=17043>. [Wykorzystano arkusz nr 302 — Wreschen].
- K o p e r n i c k i, W. (1883). Rzeki i jeziora. Tekst objaśniający do mapy hydrograficznej dawnej Słowiańszczyzny części północno-zachodniej [...]. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Koz III — S. Kozierowski (1916). Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej. T. 2. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Koz VIII — S. Kozierowski (1939). Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski. A. Nie-

- istniejące miejscowości Wielkopolski. B. Uzupełnienie poprzednich tomów. Poznań: czcionkami Drukarni Uniwersytetu Poznańskiego.
- KsP — [L. A. Plater]. (1846). *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa [sic!] Poznańskiego*. Wyd. J. Bobrowicz. Lipsk: Księgarnia Zagraniczna.
- Kucharski, B. (1997). *Miłosław*. (Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza, 18). Poznań: Wojewódzka Biblioteka Publiczna.
- LG — *Die ältesten grosspolnischen Grodbucher*. Bd. 1–2. Hrsg v. J. von Lekszycki. Leipzig: Verlag S. Hirzel, 1887–1889.
- Mp-25 — *Mapy topograficzne w skali 1 : 25 000 w układzie współrzędnych „1965”*. Główny Urząd Geodezji i Kartografii. Dostępne w serwisie Geoportal, www.geoportal.gov.pl. [Wykorzystano arkusz nr 423.42 — *Dzielnica Sławno*, 1977].
- MpMbl — *Niemieckie mapy topograficzne w skali 1 : 25 000, tzw. Messtischblätter*. Dostępne w serwisie Mapster (Archiwum Map Zachodniej Polski), <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=3870&cat=TK25>. [Wykorzystano arkusz nr 3870 — *Pientschkowo*, z 1888 i 1940 r.].
- MpObr — *Mapy w skali 1 : 25 000, tzw. obrębówki*. Zarząd Topograficzny Sztabu Generalnego. 1950–1966. [Wykorzystano mapy powiatu wrzesińskiego i średzkiego z 1964 r.].
- MpRey — *Topographische Spezialkarte des Preussischen Staats und der angrenzenden Länder (Reymann's Special-Karte) 1 : 200 000*. Dostępne w serwisie Mapster (Archiwum Map Zachodniej Polski), <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1760850>, oraz w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata?id=828>. [Wykorzystano arkusz nr 96 — *Peisern*, ca 1845; datowanie na podstawie opisu bibliograficznego Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska].
- MpWIG — *Mapa taktyczna Polski w skali 1 : 100 000*. Warszawa: Wojskowy Instytut Geograficzny, 1924–1938. [Wykorzystano arkusze: *Pas 39 Słup 25* — *Września*, 1935; *Pas 40 Słup 25* — *Pyzdry*, 1935].
- NMPol — *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*. T. 1–. Red. K. Rymut i in. Kraków: IJP–Wyd. Pandit, 1996– [i kartoteka].
- Orel, V. È (1989). *Iz ètimologičeskikh nablûdenij nad gidronimami bassejna Varty*. *Onomastica*, 33, s. 109–121.
- Orel, V. È (1997). *Neslavânskaâ gidronimiâ bassejnov Visly i Odera*. *Balto-slavânskie issledovaniâ*. *Sbornik naučnych trudov*, s. 332–358.
- OS — *Bureau des Ausschusses zur Untersuchung der Hochwasserverhältnisse (wyd.). Der Oderstrom, sein Stromgebiet und seine wichtigsten Nebenflüsse. Eine hydrographische, wasserwirtschaftliche und wasserrechtliche Darstellung*. Bd. 1–3. Berlin: Dietrich Reimer, Geographische Buchhandlung, 1896.
- PHP — *Podział hydrograficzny Polski*. Oprac. pod kier. H. Czarneckiej. Cz. 1: *Zestawienie liczbowo-opisowe*. Warszawa: IMiGW, 1983. Cz. 2: *Mapy w skali 1 : 200 000*. Warszawa: IMiGW, 1980.
- Pospiszyl, A. (1991). *Polskie nazwy geograficzne południowej Warmii na tle typów nazwicznych innych regionów Polski*. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1–2, s. 69–78.
- Rieger, J., Wolnicz-Pawłowska, E. (1975). *Nazwy rzeczne dorzecza Warty*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- RWlkp — *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*. Zebrali i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz. T. 1–5. Wrocław: PWN, 1959–1960; Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967–1981.
- SEMot — A. Cieślíkowa, M. Malec, K. Rymut (red.) (1997). *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*. Cz. 3: *Odmiejscowe nazwy osobowe*. Oprac. Z. Kaleta przy współudziale E. Supranowicz i J. Szymowej. Kraków: IJP PAN.
- SG — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Red. F. Sulimierski,

- B. Chlebowski, W. Walewski. T. 1–15. Warszawa: nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 1880–1902.
- SHGPn — Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu. Oprac. S. Chmielewski i in. T. 1–5. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Poznań: Wyd. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1982–2014.
- Skoraczewski, F. (1910). Materiały do historii Miłosławia. Poznań: „Praca”.
- Skoraczewski, F. (1922). Materiały do historii Miłosławia. Orędownik Wrzesiński, 4, nr 26, s. 1.
- SPDO — Szczegółowy podział dorzecza Odry i rzek Przymorza. Registre des superficies du bassin de l’Odra et des cours d’eau du littoral de la Baltique. Prace Polskiego Instytutu Hydrologiczno-Meteorologicznego, seria B, zesz. 5. Warszawa: Ministerstwo Komunikacji–PIHM, 1949.
- Stasiowski, J. (1931). Powiat wrzesiński pod względem geograficznym i przyrodniczym. Wici. Miesięcznik poświęcony sztuce i kulturze, 1, nr 3, 1931, s. 21–22.
- Stasiowski, J. (1936). Powiat wrzesiński pod względem geograficznym i przyrodniczym. Orędownik Wrzesiński, rok 18, 1936, nr 51, s. 3; nr 55, s. 3.
- Szymański, J. (1932). Września geograficzna. W: J. Deresiewicz i in. (red.), Września — jej ziemia i mieszkańcy. Przyczynki do dziejów historyczno-kulturalnych Ziemi Wrzesińskiej. Cz. 1: W 675-tą rocznicę dziejów miasta. Września: Akademickie Koło Wrześnian, s. IX–X.
- UNp — nazwy wyekscerpowane z kartoteki urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych w Katedrze Języka Polskiego UAM w Poznaniu przez dra M. Kornaszewskiego (za: Rieger, Wolnicz-Pawłowska, 1975; zob. Warta).
- Želëznâk, I. M. (2014). Kiiŭs’kij toponimikon. Īnstitut ukraïns’koï movi NANU. Kiïv: Vidavničij dim Kij.

SUMMARY

HYDRONYM *SZYWRA* — THE EFFECT OF POLISH-GERMAN LANGUAGE CONTACTS

The hydronym *Szywra* refers to the small river in the Warta basin flowing in the central part of Greater Poland. Although its name remained unclear for most of the researchers, it was believed to be of Pre-Slavic or Balto-Slavic origin. The paper reveals that these hypotheses were based on the wrong interpretation of the source material, and provides a new etymology for the name *Szywra*. Based on the critical analysis of all of the reachable records of names referring to the river *Szywra*, it has been proven that its Polish name is an adaptation of the former German name *Schieferbach*. Such a process was possible due to the long-term bilingual situation in the region of Greater Poland.

Key words: hydronyms, toponyms, etymology, adaptations of German names in the Polish language, Greater Poland